

Andriela Rääbis

Tartu ülikooli suulise ja arvutisuhtluse labori teadur, kes on uurinud telefonivestluste struktuuri ning küsimus- ja direktiivijärjendeid ametlikus ja argisuhtluses

Direktiivid argisuhtluses

Vanasõnade andmebaasis¹ on sõna käsk kõige sagedasem otsingutulemus „Parem ise teha kui teist käskida”. Kas vanarahva tarkus peab paika? Kui me siiski käsime teisel inimesel midagi teha, kuidas me käsu sõnastame?

Direktiivi mõiste üle on palju arutletud ning esitatud on mitu definitsiooni. Kokkuvõtlikult nimetatakse direktiiviks kõneakti, millega ütleja soovib panna adressaati ehk vestluspartnerit midagi tegema. Uurijad on esitanud mitmesuguseid direktiivide loendeid, nt käsud, keelud, palved, soovid, soovitusel, ettepanekud, pakkumised, hoiatused, nõuanded, juhendid, üleskutsed jms, kuid selgeid piire nende jaotuste vahel ei ole.

Paljudes direktiive käsitlevates uurimustes on eesmärk uurida ja võrrelda viisakusstrateegiaid eri kultuurides, lähtudes Browni ja Levinsoni viisakusteooriast.² Analüüsitakse üksikuid kõnevoore konteksti arvesse võtmata, kusjuures uurimismaterjal on kogutud nii rollimängudest kui ka küsitluste tulemustena. Reaalsete vestluste uurimisega võrreldes annavad küsitlused analüüsitava uurimismaterjali hõlpsamini, kuid küsitlustele vastajad ei tea täpselt, kuidas tegelikult käitüksid, ega oska arvestada kujutletava partneriga ega tea täpselt, kuidas too tegelikult käitüks.

Niisugusele meetodile vastandub vestlusanalüüs, mille abil uuritakse ainult tegelikke vestlusi ja lähtutakse sellest, et suuline suhtlus on üles

¹ <http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html>

² Brown, Penelope; Stephen Levinson 1987. Politeness. Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.

ehitatud järjenditena. Analüüsidest tuleb arvesse võtta ka uuritavale kõnevoorule eelnevaid ja järgnevaid voore. Järjendiliigenduse keskne mõiste on naabuspaar³ – esiliikmest ja järelliikmest koosnev kahe kõnevooru järjend, nt küsimus ja vastus, ettepanek ja ettepaneku vastuvõtmine, *tänan* ja *palun*. Direktiiv ning selle täitmine on tüüpiline naabuspaar.

Lisaks direktiivi keelelisele vormistusele uuritakse vestlusanalüüsis ka seda, kuidas vestluskaaslane direktiivile reageerib, ning otsitakse seoseid kõnevooru ehituse, konteksti ja järelliikme tüübi vahel. Kuna suurele osale direktiividele võib eeldada vastusena füüsilist tegevust, tuleb analüüsida nii verbaalset kui ka mitteverbaalset suhtlust.

Direktiivide keeleline vormistus

Direktiive eestikeelsetes argivestlustes on analüüsinud Helle Metslang.⁴ Karl ja Renate Pajusalu on uurinud tingivat kõneviisi ettepanekute, soovide ja palvete pehmemdamiseks.⁵ Direktiive isa ja tütre suhtluses olen käsitlenud vestlusanalüüsi meetodil.⁶

Kui võtta kokku eri uurimuste tulemused, siis on direktiivide vormistusviisid eestikeelsetes argivestlustes järgmised.⁷

Lausetüübi järgi:

- käsklauseid: *näita; ära kisu*;⁸
- väitlauseid: *lähme tuppa; ma tahan kohvi saada*;
- küsilauseid: *saad mulle kahvlit anda*;
- verbita fraasid: *see ka; mulle ka*.

³ Schegloff, Emanuel A.; Harvey Sacks 1973. Opening up closings. *Semiotica* 8, 289–327.

⁴ Metslang, Helle 2004. Imperative and related matters in everyday Estonian. – *Linguistica Uralica* 4, 243–256.

⁵ Pajusalu, Karl; Renate Pajusalu 2004. The conditional in everyday Estonian: its form and functions. – *Linguistica Uralica* 4, 257–269.

⁶ Rääbis, Andriela 2012. Direktiivisekventsids isa ja tütre suhtluses: juhtumianaalüüs. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 8, 213–230.

⁷ Vahendatud direktiive (nt *tulgu ostku meie poest*) ei käsitleta.

⁸ Kõik näited on pärit Tartu ülikooli suulise eesti keele korpusest. Transkriptsioonimärgid: . – langev intonatsioon; , – poollangev intonatsioon; ? – tõusev intonatsioon; (.) – mikropaus (0,2 sek või lühem); (0.5) – pausi pikkus sekundites; : – hääliku venitus; @ @ – hääletooni muutus; \$ \$ – naerev hääli; < > – aeglasem kõnetempo; > < – kiirem kõnetempo; [] – pealerääkimine; = – kahe üksuse kokkuhääldamine; hehe, mhemhe – naer; (()) – transkribeerija kommentaar.

Verbivormi järgi:

- käskiv kõneviis (käsklauses): *lõika see välja*;
- tingiv kõneviis (väit- ja küsilause): *peaks helistama tädi Juulile; kule Krista kui sa hetk tuleks siia; peale patfüssi saaks kokku näiteks vä*;
- kindel kõneviis (väit- ja küsilause): *pärast paned siia liimi vahele; tahad midagi kleepida*.

Direktiivide vormistamisel kasutatakse sageli modaalverbe, nt *sina võid seda kasutada; siin peab selle välja lõikama; aga sisehaigustesse võiksid sa ikkagi tulla; selle pead kinni keerama; kas sa saaksid kunagi mulle selle Merilai raamatu üles otsida; seda ei tohi väga kõvasti vajutada; see tuleb siia liimida; siit on vaja voltida*.

Miks kasutatakse erinevaid vorme? Üks võimalik selgitus on viisakusteooriast lähtuv palvete pehmenamine. Viisakuskäsitluse järgi on igal inimesel nägu – positiivne ühiskondlik väärtus, mida inimene peab teistega suheldes endale kuuluvaks. Direktiivid ohustavad vestluskaaslase nägu, kuna kellelgi midagi teha paludes või käskides seatakse tema sõltumatus ohtu. Et see ohustamine oleks võimalikult väike, püütakse direktiive pehmenada mitmesuguste leksikaalsete ja grammatiliste vahendite abil.

Teisiti on palvete otsesemaid ja kaudsemaid variante käsitlenud Traci Curl ja Paul Drew,⁹ kes otsivad seoseid kõnevooru ehituse ja vestluse sisemise konteksti vahel, kasutades vestlusanalüüsi. Nad näitavad, et palve vormistusviisi valikul lähtutakse esiteks sellest, kas palve esitajal on õigus eeldada palve täitmist, ning teiseks sellest, kuidas palve esitaja hindab vastuvõtja võimalust palvet täita (kas täitmisel võivad ette tulla mingid takistused).

Direktiivide vormistamine õigusest ja takistusest lähtudes¹⁰

Suur õigus	↔	Väike õigus
Väikesed takistused	↔	Suured takistused
Käskiv kõneviis	Väitlause	Küsilause

⁹ Curl, Traci; Paul Drew 2008. Contingency and action: a comparison of two forms of requesting. – Research on Language and Social Interaction 41(2), 129–153.

¹⁰ Hennoste, Tiit 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 67.

Seega, kui ema annab lapsele käsu *võta praht maast üles*, eeldab ta, et tal on õigus last käskida, ning samas ei takista miski lapsel käsku täita.

Olukord on teistsugune, kui poeg helistab emale varahommikul palvega tulla kohe last hoidma: *kas sa saad=nüüd (.) ästi ruttu minu=juurde=tulla*. Pojal ei ole õigust ema käskida ning pole teada, kas emal on aega või soovi tulla. Palve on vormistatud küsilauseks ja kasutatakse modaalverbi *saama*.

Tegemist on üldise skeemiga, kus lisaks lausetüübile mängivad rolli ka muud tegurid. Näiteks on küsilause üsks liik käsku või keeldu ning ühtaegu etteheidet väljendavad retoorilised küsimused, nt *mida sa lõugad = ära lõuga*. Oluline on ka sõnavalik, nt väljendab modaalverb *pidama* käsku, ettepanekut või soovitusi (*sa pead kohe magama minema / sa pead ettevaatlik olema / sa pead ikka suure juubeli pidama / selle pead üles kirjutama*). Sõna *palun* kasutatakse argivestluste palvetes väga harva (kogu suulise keele korpuse silmast silma argivestlustes viis korda). Oma osa on ka intonatsioonil ja hääletoonil.

Renate Pajusalu on võrrelnud palvete vormistamist eesti, soome ja vene keeles.¹¹ Ta toob välja, et uuritavas vene materjalis oli suhteliselt palju käsklauseid ning vähe küsilauseid ja tingivat kõneviisi. Soome materjalis seevastu kasutati küsilauseid ja tingivat kõneviisi kõige rohkem. Eesti keeles olid eelnimetatud palvete moodustusviisid võrreldes soome ja vene keele materjaliga esinemissageduselt kuskil vahepeal.

Reaktsioon direktiivile

Täitmise seisukohast jagunevad direktiivid kaheks. Osa direktiive tuleb täita kohe. Siia rühma kuuluvad eelkõige käskivas kõneviisis direktiivid. Mõnikord võib kaasneda verbaalne reaktsioon, näiteks reageerib laps käsule käed ära pesta partikliga *jah* ning peseb käed ära. Täitmine võib olla ka väit- ja küsilauseliste direktiivide järelliige, nt A: *saad mulle kahvlit anda* – B otsib sahtlist kahvli.

Teist tüüpi direktiivid ei nõua kohest tegutsemist, vaid väljendavad palveid, juhiseid, soovitusi, ettepanekuid vms edasiseks tegevuseks. Järelliikmeks on enamasti nõustumine (näide 1).

¹¹ Pajusalu, Renate 2014. Palved eesti, soome ja vene keeles: grammatika pragmaatika teenistuses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 10, 241–257.

(1)

E: homme võiksid sina Kaspari viia.

I: võin küll.

E: mhmh. ma jään [koju tööle.]

I: [jah,] viia võin ma: iga kell.

Teisalt jagunevad reaktsioonid eelistatud ja mitte-eelistatud reaktsioonideks. Eelistatud on direktiivi täitmine või nõustumine (miks neid muidu esitada, eks?). Vestluses on aga ka niisuguseid direktiive, mida ei täideta. Esiteks ei pruugi vestluskaaslane üldse reageerida. Teiseks võidakse direktiiv täita osaliselt või esitaja arvates mitterahuldavalt. Täitmisest võidakse ka otsesõnu keelduda, direktiiv vaidlustada, mittetäitmist põhjendada vms.

Näites 2 meisterdavad isa (I) ja viieaastane laps (L) paberist ninasarvikut, ema (E) istub kaugemal. Isa esitab ettepaneku *pärast paned siia liimi vahele*, väljendades selgelt, et see tuleb täita hiljem. Laps esitab küsimuse *miks mina*, isa ettepanekut vaidlustades ja küsija arvates ebaõiglusele selgitust nõudes,¹² sisuliselt keeldudes direktiivi täitmast. Isa hakkab küsimusele vastama, kuid ei lõpeta kõnevooru. Laps esitab seejärel keeldumise põhjuse. Ema teeb ettepaneku kasutada PVA-liimi, toetades lapse arvamust, et tavaline paberiliim ei liimi piisavalt tugevalt. Isa võtab ema ettepaneku vastu ja seejärel on ka laps nõus direktiivi täitma (*liimime kohe*).

(2)

I: nii, (0.8) pärast paned siia liimi vahele, ((L pöörab pilgu enda käes olevale tükile, mõlemad vaatavad oma paberitükki ja keerutavad seda käes))

(1.2)

L: miks mina.

(1.0)

I: < sebärast=et >

L: äkki see tuleb jälle varsti lahti.

(0.5)

E: äkki peaks seda Peveaa liimiga tegema see pa-paberiliim plöksatab varsti lahti ma arvan.

(0.3)

¹² vt Laanesoo, Kirsi 2012. Pööratud polaarsusega retoorilised küsimused argivestluses. – Keel ja Kirjandus 7, 499–517.

I: see. ((I pöörab pilgu oma paberitükile, tõstab selle korraks kõrge-
male))

(5.8)

I: võime Peveaaga ka teha. (2.5) nii? ((L tõstab pilgu I tegevusele))

(3.5) ((I keerutab oma tükki käes, L vaatab tema tegevust))

L: liimime kohe.

(0.8)

I: liimime kohe.

Mis juhtub, kui direktiivi ei täideta?

Kui direktiiv jääb täitmata, võib seda samas vormis korrata. Seda tehakse eelkõige siis, kui reaktsiooni puudumist tõlgendatakse mittekuulmisena. Sagedamini aga sõnastatakse direktiiv ümber, muutes lausetüüpi ja/või kõneviisi (*küsi mis ta nimi kah on. → aga vaata ma tahan teada et sa küsidsid kas too on too. → ei aga miks sa=i=või küsida=et kuule=t kas ta on Põlva poiss et äkki jah teab nime=või*), lisatakse midagi (*hoia=kinni. → hoia=oia kõvasti.*), täpsustatakse (*nüüd vajuta need kinni. → vajuta siit, kahelt poolt.*), põhjendatakse (*lase kassu kõndima. → ära piina looma pärast on jälle sõda teil.*) või minnakse koguni üle füüsilisele tegevusele (nt tõstetakse kolistamist jätkav laps koridori). Sealjuures on teine direktiiv sageli esimesest tugevam. Direktiivi tugevdades suurendab selle esitaja enda õigust ja vähendab võimalust, et täitmisel võiksid ette tulla mingid takistused.

Näites 3 toodud vestluses osaleb kolm inimest: ema (E), tütar (T) ja poeg (P). Juba salvestuse alguses püüab tütar heeringapakendit avada. Kümme minutit hiljem pole ta ikka pakendit lahti saanud ja palub abi. Tema palve on vormistatud küsimusena, mis ei ole otseselt kellelegi suunatud. Niisugune vormistus annab märku sellest, et palve esitaja ei ole kindel, kas palve täidetakse. P reageerib palvele, järelilikult tõlgendab ta olukorda nii, et palve on talle suunatud. Palve täitmisest keeldub ta põhjendusega *ma=i=oska*, mis näitab suurt takistust. Niisuguse keeldumise järel võiks T loobuda või ema poole pöörduda, kuid ta formuleerib oma soovi uuesti.

Teine direktiiv on esitatud käskivas kõneviisis (*tee lahti*). See on erinevalt esimesest suunatud ühele konkreetsele inimesele (P-le). Palvet ei ole pehmentatud mingite leksikaalsete vahenditega, küll aga on see esitatud hädisel ja paluval toonil. Reaktsiooniks oodatakse sama tegevust, mida sooviti ka esimese palve puhul. Teise direktiivi esitamiseга tõstab T

oma õigust, ühtlasi osutades, et ei usu P esitatud takistust (muidu poleks ju põhjust teda uuesti paluda).

Ka teist palvet ei täideta ja pakend jääb avamata. Vastusega *ma proovisin ju* viitab P varasemale tegevusele, põhjendab palve täitmata jätmist ning ühtlasi osutab, et tema poole oli vale pöörduda: T peaks teadma, et P ei saa pakendit lahti.

Seejärel avaldab ema arvamust, et pakendit pole tõesti võimalik avada. Olukord laheneb sellega, et ema avab pakendi noaga, täites ise tütre direktiivi. Selles näites näeme, et esimene direktiiv on vormistatud küsilauseks, teine käsklauseks, kuid hääletooni tõttu pole see tõlgendatav käsu, vaid palvena.

(3)

T: nii, (.) > kuidas=se < (0.6) @ lahti käib. @ ((proovib heeringapakendit avada))

/---/ ((10 min 37 sek))

T: **kas=kegi=teeb mule selle lahti.** ((pole ikka veel heeringat lahti saanud))

(0.4)

P: [ma=i=oska.]

E: [hehe]

T: \$ @ **tee lahti.** @ \$ ((hädiselt, paluvalt))

P: ma proovisin ju.

E: see ei käigi lahti. kelle teatud se=on leedukate teatud no seda ei saagi süia.

(1.0)

P: vat.

(0.8)

E: mhehh

P: see ei käigi lahti.

(1.1)

E: ei, see tõesti ei käi. (.) seda=tuleb lõigata.

(2.5)

P: noaga

(4.6) ((E võtab sahtlist noa, hakkab pakendit lahti tegema))

Lõpetuseks

Ametlikus suhtluses kasutatakse direktiive sageli (nt *palun öelge Raekoja apteegi number; tulge sisse; kirjutage siia alla; üks pakk hakkliha palun; hakake neid ülesandeid tegema; selle lihtsalt suuliselt vaatate läbi* jne). Argisuhtluses oleneb direktiivikasutus suurel määral situatsioonist: eesmärgipärasel tegevuses (nt pusle kokkupanek, meisterdamine, koolitöö tegemine) kasutatakse direktiive rohkem kui vabas vestluses. Empiirilised uurimused näitavad, et eestikeelses perekondlikus või sõpradevahelises suhtluses on kõige sagedasemad käskivas kõneviisis otsesed käsud. Kõneleja eeldab, et tal on õigus käskida ning direktiivi täitmisel ei esine takistusi.

Aga vanasõna juurde tagasi pöördudes võib tõdeda, et seegi peab teatud olukordades paika. Õigusest ja takistustest lähtudes tähendab see, et direktiivi esitaja hinnangul on tema õigus väike ning võimalikud takistused suured.

OK